

6. સર્વ ચારુતરં વસન્તે

[મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃતના અને સમગ્ર વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે કુલ સાત કૃતિઓ રચી છે જેમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ ત્રણ નાટકો, રઘુવંશ અને કુમારસંભવ એ બે મહાકાવ્યો અને ઋતુસંહાર તથા મેઘદૂત એ બે ખંડકાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

મહારાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભાનાં નવ રત્નોમાં કાલિદાસ પણ એક હતા એવી માન્યતા છે. આના આધારે કાલિદાસનો સ્થિતિકાળ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી (એટલે કે આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનો) માનવામાં આવે છે.

આ મહાકવિ પ્રકૃતિના અને ઉપમાના કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એક બાજુ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકમાં તેમણે પ્રકૃતિગત અનેક પદાર્થોને પાત્ર બનાવ્યાં છે, તો બીજી બાજુ મેઘદૂત અને ઋતુસંહારમાં આબેહૂબ બેનમૂન પ્રકૃતિવર્ણન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ઋતુસંહારમાંથી વસંતનું વર્ણન કરનારાં પાંચ પદ્યોનો અભ્યાસ કરીશું. આમાંથી આપણે કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે, એ વાત શીખવાની સાથે સાથે તત્પુરુષ સમાસના કેટલાક પ્રયોગોનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.]

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલં સપદ્મં

સ્ત્રિયઃ સકામાઃ પવનઃ સુગન્ધિઃ ।

સુખાઃ પ્રદોષા દિવસાશ્ચ રમ્યાઃ

સર્વં પ્રિયે ચારુતરં વસન્તે ॥ 1 ॥

વાપીજલાનાં મણિમેખલાનાં

શશાઙ્કભાસાં પ્રમદાજનાનામ્ ।

આમ્રદ્રુમાણાં કુસુમાનતાનાં

દદાતિ સૌભાગ્યમયં વસન્તઃ ॥ 2 ॥

કર્ણેષુ યોગ્યં નવકર્ણિકારં

ચલેષુ નીલેષ્વલકેષ્વશોકમ્ ।

શિખાસુ પુષ્પં નવમલ્લિકાયાઃ

પ્રયાન્તિ કાન્તિં પ્રમદાજનાનામ્ ॥ 3 ॥

ગુરૂણિ વાસાંસિ વિહાય તૂર્ણં

તનૂનિ લાક્ષારસરજ્જિતાનિ ।

સુગન્ધિકાલાગુરુધૂપિતાનિ

ધતે જનઃ કામમદાલસાઙ્ગઃ ॥ 4 ॥

કિં કિંશુકૈઃ શુકમુખચ્છવિભિર્ન ભિન્નં

કિં કર્ણિકારકુસુમૈર્ન હતં મનોજૈઃ ।

યત્કોકિલઃ પુનરયં મધુરૈર્વચોભિઃ

યૂનાં મનઃ સુવદનાનિહિતં નિહન્તિ ॥ 5 ॥

- ઋતુસંહારે

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : દ્રુમઃ વૃક્ષ, ઝાડ પ્રદોષઃ રાત્રિ, રાત્રિનો પ્રારંભિક કાળ પ્રમદાજનઃ સ્ત્રીઓ, મહિલાઓ
આમ્રદ્રુમઃ આંબાનું ઝાડ

(નપુંસકલિંગ) : સલિલમ્ પાણી કિંશુકમ્ કેસૂડાનું ફૂલ

સર્વનામ : સર્વમ્ બધું

વિશેષણ : ચારુતર અતિશય સુંદર, વધુ સુંદર, ઘણું મજાનું ચલ ફરફરતું, ચાલતું ગુરુ મોટું, જાડું

અવ્યય : તૂર્ણમ્ જલદી, ઝટપટ

સમાસ : વાપીજલાનામ્ (વાપીનામ્ જલાનિ વાપીજલાનિ, તેષામ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । મણિમેખલાનામ્ (મણીનામ્ મેખલાઃ મણિમેખલાઃ, તેષામ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । આમ્રદ્રુમાણામ્ (આમ્રસ્ય દ્રુમાઃ આમ્રદ્રુમાઃ, તેષામ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । કુસુમાનતાનામ્ (કુસુમૈઃ આનતાઃ કુસુમાનતાઃ, તેષામ્ । તૃતીયા તત્પુરુષ) । લાક્ષારસરંજિતાનિ (લાક્ષાયાઃ રસઃ લાક્ષારસઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ, લાક્ષારસેન રંજિતાનિ લાક્ષારસરંજિતાનિ, તૃતીયા તત્પુરુષ) । કર્ણિકારકુસુમૈઃ (કર્ણિકારસ્ય કુસુમાનિ કર્ણિકારકુસુમાનિ, તૈઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સુવદનાનિહિતમ્ (સુવદનાસુ નિહિતમ્ । સપ્તમી તત્પુરુષ)

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : સપુષ્પાઃ ફૂલો સાથેનાં સપદ્મમ્ કમળોવાળું સકામાઃ કામનાવાળી, પ્રેમભરી વાપીજલાનામ્ વાવડીઓનાં પાણીનું મણિમેખલાનામ્ મણિઓના કંદોરાવાળી શશાઙ્કભાસામ્ ચંદ્ર જેવી કાન્તિવાળી કુસુમાનતાનામ્ ફૂલોથી નમેલાં, મોરથી ઝૂકી રહેલાં દદાતિ આપે છે. નવકર્ણિકારમ્ તાજું કરેણનું ફૂલ અલકેષુ વાળમાં કાન્તિં પ્રયાન્તિ શોભા પ્રાપ્ત કરે છે. સુંદરતા પામે છે. વાસાંસિ વસ્ત્રો વિહાય (વિ + હા + ત્વા > ય) છોડી દઈને તનૂનિ પાતળાં, ઝીણાં સુગન્ધિ-કાલાગુરુ-ધૂપિતાનિ સુગંધીદાર કાળા અગરૂના ધૂપવાળાં ધત્તે ધારણ કરે છે. કામ-મદ-અલસ-અઙ્ગઃ પ્રેમના આવેગથી આળસુ શરીરવાળો શુક-મુખચ્છવિભિઃ વચોભિઃ પોપટની ચાંચ જેવી કાન્તિવાળાં વચનોથી, ટહુકાઓથી સુવદના-નિહિતમ્ સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીઓમાં રહેલાને નિહન્તિ હશે છે. મારે છે. યૂનામ્ યુવાનોનાં

(2) સન્ધિ : પુનરયમ્ (પુનઃ અયમ્) । દિવસશ્ચ (દિવસઃ ચ) । શુકમુખચ્છવિભિર્ન (શુકમુખચ્છવિભિઃ ન) । (કર્ણિકારકુસુમૈર્ન, મધુરૈર્વચોભિઃ જેવા શબ્દોમાં પણ આવી જ સન્ધિ છે.)

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

- (1) વસન્તે પવનઃ કીદૃશો ભવતિ ? ☐
- (ક) સુગન્ધિઃ (ખ) કઠોરઃ (ગ) મૃદુઃ (ઘ) ઉષ્ણઃ
- (2) કઃ મધુરૈઃ વચોભિઃ મનઃ નિહન્તિ ? ☐
- (ક) મયૂરઃ (ખ) વાયસઃ (ગ) કોકિલઃ (ઘ) ચટકઃ
- (3) રેખાઙ્કિતપદસ્ય સમાસનામ્ લિખત । - વાપીજલાનાં સૌભાગ્યં દદાતિ । ☐
- (ક) તત્પુરુષઃ (ખ) ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ (ગ) દ્વન્દ્વઃ (ઘ) ઇતરેતરદ્વન્દ્વઃ
- (4) 'પદ્મ' શબ્દસ્ય અર્થઃ કઃ ? ☐
- (ક) કમળ (ખ) પગ (ગ) પાદુકા (ઘ) પાક
- (5) 'વદનમ્' શબ્દસ્ય પર્યાયશબ્દં ચિત્વા લિખત । ☐
- (ક) વાદઃ (ખ) મુખમ્ (ગ) વાદનમ્ (ઘ) વાદ્યમ્

2. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) વસન્તઃ સૌભાગ્યં કસ્મૈ દદાતિ ?
- (2) અલકાઃ કીદૃશાઃ સન્તિ ?
- (3) લાક્ષારસરઙ્ગિતાનિ વાસાંસિ કીદૃશાનિ સન્તિ ?
- (4) યૂનાં મનઃ કઃ હન્તિ ?

3. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) વસન્તઃ કોને કોને શું શું આપે છે ?
- (2) કાવ્યને આધારે 'વસન્તઃ' વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. ક-વિભાગં ય-વિભાગેન સહ યથાર્થરીત્યા સંયોજયત ।

ક	ય
(1) સલિલમ્	(1) અલકેષુ
(2) પ્રદોષાઃ	(2) વિહાય
(3) પ્રમદાજનાનામ્	(3) તનૂનિ વાસાંસિ
(4) ગુરૂણિ વાસાંસિ	(4) સપદ્મમ્
(5) જનઃ ધત્તે	(5) સુખાઃ
	(6) પવનઃ

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અન્યત્ર મળતાં વસન્તઃનાં વર્ણનોને એકત્ર કરો અને તેમાં આલેખેલાં શબ્દચિત્રોને ઉપસાવો.